

Kaakko ilmansuunnan nimityksenä

Lauri Hakulinen

Y. H. Toivosen toimittama Suomen kielen etymologisen sanakirjan I osa (ilm. 1959) sisältää s. 134 kokonaisuudessaan näin kuuluvan artikkelin yllä mainitusta ilmansuunnan nimityksestä:

kaakko, murt. *kakko*, *kako* (ilmansuunta), karj. *koakko*, vir. *kakk* (g. *kaku*), murt. *kagu* 'kaakko'.

Tähän lapidaariseen esitykseen voidaan nykyisin tehdä kaksi pientä huomautusta. Ensiksikin: karjalan kielessä tuskin on vanhastaan tavattu ilmansuunnan nimenä sanaa *koakko*; ainakaan v. 1974 ilmestynyt Karjalan kielen sanakirjan II osa (Lexica Societatis Fenno-ugricae 16:2, päätoimittaja Pertti Virtaranta), joka sisältää *k*-alkuiset sanat, ei sitä tunne.¹ Toiseksi: virossa on normaali 'kaakon' ilmaisun *kagu* ja asu *kakk* on murteellinen, siis päinvastoin kuin SKES esittää; ks. esim. J. Mägiste, Soome-eesti sõnaraamat, Tartu 1931; Soome-eesti sõnaraamat, toim. Paul Alvre, Tallinn 1971; Eestisoome sõnaraamat, toim. Valdek Pall, Tallinn 1972.

*

Tekeillä olevan »Suomen murteiden sanakirjan» käsikirjoituksen mukaan ensi tavultaan lyhytvokaalinen asu *kakko* tai *kako(o)* on todettu suunnilleen samalta alueelta kuin esimerkiksi Lauri Kettusen »Suomen murteet III A. Murrekartasto» -teoksen (Helsinki 1940, SKS:n toim. 188) kartan n:o 150 mukaan lyhytvokaalinen *parma* 'paarma', toisin sanoen murrealueilla² VarE—P, SatE—P, UusL, HämE—P—K sekä osissa PohE ja LänP, m u t t a l i s ä k s i alueilla UusI ja KarE, joista on runsaasti tietoja, mm. myös itäisen Suomenlahden saarimurteista. Ovatko toisaalta ne ensi tavultaan pitkävokaaliset asut, joita on kirjattu ainakin Sääksmäen, Hauhon ja Längelmäen hämäläispitäjistä (siis *parma*-alueelta), vanhaa kansanomaista perua

¹ Itä-Karjalan murreopas (Helsinki 1942, toim. L. Hakulinen, Jalo Kalima, T.E. Uotila) mainitsee 'kaakkoa' merkitsevinä vain sanat *obiednikka* ja *murginapäivä*.

² Näiden alucennimien sekä myös pitäjännimien lyhenteistä ks. Vir. 1950 s. 426—.

vai myöhäistä kirjasuomen tai itämurteiden vaikutusta, on tietymätöntä. — Mainittakoon vielä, että murrealueilla SatP, HämP ja PohE *kako*-sanana heikkoasteinen vartalo paikoin kuuluu *kao*- tai *kavo*-. Sanan merkitys on yleensä hiukan epämääräinen vaihdellen 'kaakon', 'idän', jopa 'etelän' ja 'lounaan' välillä.³ — Lyhytvokaalisen tyyppin alueeseen liittyvät myös Suomenlahden eteläpuolella (paitsi siis viron kieltä) inkeroismurteet. R. E. Nirvin Inkeroismurteiden sanakirja (Helsinki 1971, Lexica Soc. Fenno-ugr. 18) mainitsee sieltä mm. seuraavat tiedot: *ka|kkoi*, *-goin*, *-kkoja* 'kaakko' Soikkolan Metsäkylä| *lounethakkoï* 'eteläkaakko' Soikkolan Väärinoja| *kakko* 'kagu' ent. Viron Inkerin Rosonan murre (Julius Mägisten mukaan)| *kakkoin* adj. 'kaakkoinen' Soikkolan Saarove.

Ilmansuunnan nimitys *ka(a)kko* juontuu näin ollen ilmeisesti joltakin suomalais-virolaiselta yhteiskaudelta, samoin kuin juontuvat tunnetusti myös *pohjoinen* (*pohja*), *etelä*, *itä*, *länsi*, *louna(s)* ja *luode*, sillä myöhäisehkö lainautuminen suuntaan tai toiseen ei voine tulla kysymykseen. Lisättäköön vielä yllä siteerattuun SKES:n artikkeliin sellainen morfologinen seikka, että myös viron *kagu* 'kaakko' -sanalla on Wiedemannin mukaan paikoin heikkoasteinen vartalo *kau*-, joka siis tarkoin vastaa edellä mainittua eräiden suomen murteiden *ka(v)o*-vartaloa; kyseessä lienee tässä molemmilla tahoilla oma rinnakkaiskehitys eikä mikään vanha yhteinen piirre.

*

Edellä katsastelemallamme ilmansuunnan nimellä *ka(a)kko* on suomessa laajalti tunnettu homonyymi. Jo Juslenius 1745 tiesi, että *caacko* = 'species avis aquaticae; lohm; ärta [= 'heinätavi']'. Porthan on omasta välilehtisestä Jusleniuksestaan⁴ pyyhkinyt yli sanan *ärta* ja kirjoittanut sen tilalle selityksen *kuicka* sekä lisännyt *caacko*-hakusanan viereen sanan *kaackuri*. SKES:kin mainitsee s.v. *kaakkuri*, että mm. *kaakko* ja *kaakkonen* = 'kuikka (colymbus); silkkiuikku; (murt. myös) pikkukuovi'. Suomen murteiden sanakirjan käsi-
kirjoituksen mukaan *kaakko* 'kuikan' tjs. vesilinnun (esim. *Gavia arctica*) nimenä on ollut tuttu alueilla SatP, HämP, SavE, Kes ja Ver. Poimittakoon tähän jokunen esimerkki sen käytöstä: »Kaakko poras» HKYr | »Minä otin

³ Murteiden ilmansuunnannimityksistä kyseen ollen tällainen horjuvuus on tietysti odotettavissakin. Siitä on huomauttanut esim. Knut Tallqvist tutkimuksessaan *Himmelsgegenden und Winde. Eine semasiologische Studie* (Studia Orientalia II, Helsinki 1928, s. 105—). Hänen mukaansa esim. suomen *louna* on ainakin Hailuodon ja Simon murteissa merkinnyt 'kaakkoa'. Viron *lõun*, joka yleiskielessä tarkoittaa 'etelää', saattoi Wiedemannin sanakirjan mukaan vielä merkitä samaten 'kaakkoa'. Renvall on Suomalaisessa Sana-Kirjassaan (1826) uskaltanut väittää, että *kaakko*-sanana merkitys »originaliter» (siis alkuaan) on ollut 'plaga coeli ubi oritur sol tempore solstitii hiemalis', vaikka se »hodie» (siis nykyisin) on 'euro-notus l. vulturinus'.

⁴ Tämän Porthanille kuuluneen kappaleen Jusleniuksen sanakirjaa kaikkine lisineen on kuten tunnettua SKS v. 1968 julkaissut näköispainoksena Toimituksia-sarjassaan n:ona 288.

kaakkoo vasten pyssyv völjyyni, aattelin että saan toppatyynyn» Ruov | »Oli kaakom pelto latauksellaav vallan» = 'järven pinta peilikirkas' Län | »Se on kaakko jonka ne tekkee nahasta välliin reppuja» Luo | »Sanovat että kaakoll on ku miehen ään» Jaal | »Koakkova täöttyy ampuvap perseeseen», ei ota haulit, jos ampuu myötäsulkaan. Jyv | *koakko* Ver. Paikoin on tunnettu myös samaa lintua tarkoittava *kaakka*, näin esim. Melan—Kivirikon mukaan (Suomen luurankoiset, Vertebrata Fennica, Porvoo 1909, s. 369) Uukunien murteessa.

Samoja vesilintulajeja kuin *kaakko* tarkoittavat murrenanimet käsi- kirjoituksen mukaan myös *kaakkuri* alueilla PohK—P, Kai, PerP, LänP, *kakkuri* alueilla VarP, SatE—L—P, PohE (jossa myös *kakkori*). Toisin paikoin on tunnettu samaa merkitsevinä *kaakari*, *kaakuri*, *kaakkari*, *kakara* tai *kakari*. Juslenius selitti: *cacari* 'boscas', 'spof', aliis 'lom'. Ganander tiesi, että *kaakko* = *kaakkuri* 'Lom, kackur [kaakko = *kaakkuri* 'colymbus arcticus', 'Tauchente' (*kuikka*, *kakkuri*).

Noihin linnunimiin SKES sub voce *kaakkuri* rinnastaa mm. viron sanat *kagar* (g. *kagara*) 'kuikka; silkkiuikku', *kakardaja*, *kakar* (g. *kakra*), *kakrekas*, *kakerlane* 'kaakkuri, kuikka', samamerkityksiset liivin *käkkoul*, *käkkul* sekä eteläläpin *kakkakarre*, lpN *gak'kur* ja lpI *kakkoras*. Ja Y. H. Toivonen jatkaa: »Ilmeisesti onomatop. sanapesye — —, jota muistuttavia nimiä kuikalla tavataan muissakin kielissä — —»; tämän jälkeen hän mainitsee tällaisia onomatopoeettis-lähtöisiä kuikan nimiä mm. venäjältä ja latviasta. — Jo puolisen vuosisataa aikaisemmin oli Hugo Suolahti kirjoittanut samasta asiasta tutkielmassaan »Lintujen nimityksistä suomen kielessä» (Vir. 1906 s. 140) mm.: »Kaakkuri (Colymbus lumme I. septentrionalis) on Suomessa hyvin tavallinen vesilintu;⁵ sen monista nimenmuunnoksista mainittakoon [S. luettelee sitten Lönnrotin mukaan suomesta 5 nimeä, virosta Wiedemannin mukaan 6, joista SKES:sta puuttuu *kakerdaja*]. Kaikki nuo nimitykset ovat johdetut linnun matalasta narisevasta huudosta, jonka kuulee sen lentäessä; [A.J.] Voigtin mukaan [Excursionsbuch zum Studium der Vogelstimmen, Dresden 1906, s. 297] se silloin kuuluu: 'ga ga gak', 'gak gak', tahi 'gagagagagauw' — —.»

*

Jos oletamme, että kuikkaa tai jotakin sen sukuista vesilintua merkitsevä suomen sana *kaakko* variantteineen kuuluisi etymologisesti yhteen sama-asuisen ilmansuunnannimen kanssa, niin äänteelliset seikat kyllä tarjoavat tukea tällaiselle rinnastukselle. Virosta tosin nykyisten tietojeni mukaan puuttuu

⁵ Mela—Kivirikko, mts. 375 tietää lisäksi: »Pesii — — Etelä-Suomesta Varankivuonon rannoille asti — — Euroopan, Aasian pohjoisosissa — — Ruijasta Etelä-Skandinaviaan, — — Itämeren maakuntiin — —» [L. H:n lisäys].

kyseisten vesilintujen nimenä oletettava *kak/k*, -u, mutta syynä saattaa olla se seikka että *kakk* tavataan siellä merkitsemässä 'pöllöä' (Wiedemann 'Eule', vars. etelämurt.), samoin kuin suomessa *kako* VarE 'pöllö, tarha-, kissapöllö'. Kun, kuten näyttää ilmeiseltä, kyseessä on linnun ääntelyä matkiva nimisikermä, kaksitavuinen *ka(a)kko*-tyyppi voi tietysti olla vähintään yhtä vanha kuin *ra*, *ri* -aineksen sisältävät »johtimelliset» kolmitavut *kaakkuri*, *kakari* yms.; jälkimmäiset olisivat arvatenkin voineet yleistyä r:ttömien kaksitavujen kustannuksella, jos ja sitä mukaa kuin *ka(a)kko*-tyyppi irtautui onomato-pioieettissävyisyydestään ja vakiintui asiatyyliin tärkeäksi suunnannimeksi. — Mutta onko perusteltavissa sellainen oletus, että ilmansuunnan- ja linnun-nimillä saattaa olla keskinäistä yhteyttä?

Knut Tallqvist on edellä alaviitteessä 3 mainitussa tutkielmassaan huomauttanut, että kreikan *ῥορνιθλας* 'Frühlingswind von Nord', 'Ostsüdostwind' [Benselers Griechisch-deutsches Wörterbuchin mukaan, Leipzig 1962, = 'rauher Nordwind, im März oft Nachwinter bringend' (gegen ihn flogen die Zugvögel um diese Zeit)] on 'lintua' merkitsevän *ῥορνις*-sanan johdos ja että pohjoiskarjalan *otuksine* 'Südwestwind' johtuu subst:sta *otus* 'Wildbret, Waldvogel'. Tähän voisi lisätä, että Lönnrotilla on sanakirjassaan niin ikään luultavasti karjalan kielestä saatuina *otus* mm. 'vildbråd' ja 'sydvest (linnuntuuli)', *otuksinen* 'vildbråd l. byte', 'sydvestlig'. — Mutta Lönnrot luettelee lisäksi seuraavat, ilmeisesti murteista ammentamansa ilmansuuntatiedot: *lintu* 'sydvest (otuksinen)': lintua päin l. kohden = 'ät sydvest'; linnun alla = 'i sydvest'; *linnunlento* 'vester, sydvest' = *linnuntuuli*. A. H. Kallion Lisäviikko (1886) mainitsee edelleen sanat *linnunnenä* (Ol. = itäkarjalaismurteissa) 'sydvest (lounat)': tuulee linnunnenästä; *lintunen* 'sydvest; syd'. Juho Kujolan Lyydiläismurteiden sanakirja (1944, Lexica Soc. Fenno-ugr. 9) mainitsee niin ikään sanan *lindunnenä* 'lounainen ilmansuunta': *l. tūnou* = 'on lounaisu-tuuli'.

Suomen murteiden sanakirjan aineskokoelmissa on v. 1975 kaikkiaan ainakin n. 40 tietoa ilmansuunnan nimityksistä, joihin sisältyy sana *lintu*, kaikki pelkästään itämurteiden alueelta. Esim.: *lint-ilma* 'etelä' (Lau, J. Länkelä; Puu, A. W. Forsman 1877); *linnunilima* 'lounas' (SavE yleinen, A. W. Forsman 1877); »Lintuilimalta tuuloo» = lounaasta (Lip, Onni Puhakka 1902); »50 v. sitten vanhat sanoivat tuulen olevan linnussa, kun se oli etelän ja lännen välillä, ja sanoivat sen tähden, kun muuttolinnut sieltä päin tulivat ja sinne menivät» (Kont, A. Takkunen 1927); »Vanhat — — sanoivat, että tuuli on linnussa; tarkoitettiin sitä suuntaa, jolloin [!] aurinko on klo 2:n aikaan päivällä» (PieJ, J. Myllynen 1928); »Isävainoa ku läks nuotalle, sano, tuul ol linnus», »matkalinnut tuluo linnust päi» (Lemi, Veikko Ruoppila 1932); »linnusta tuuloo» = lounaasta, tav. (Kuop, O. A. F. Lönnbohm 1910—20); »tuul ol linnulla» = lounaassa päin (Siil, Tahvo Luosto 1928); *lintu* 'etelän

ja lännen välinen ilmansuunta' (Nil, Simo Hämäläinen 1938); Laatokan kalastajat tapaavat sanoa: »tuuli on linnussa» = etelässä (Käk, Jussi Komonen 1928); »lintu tai linnunlento — — on väli etelälounas—lounas—länsilounas; kun jostain sieltä päin tuulee, sanotaan tuulen olevan linnussa tai linnunlennossa» (Jaak, E. Kilpiö 1928); *lintutuuli* = 'lounaistuuli' (Taip, A. V. Koskimies 1877; Viip, O. Pellikka 1928; Jaak, K. K. Sarlin 1903; Kurk, Matti Kähäri 1933); = 'etelätuuli' (Nil, Simo Hämäläinen 1938; LumV, Pekka Kuntsi 1941).

*

Edellä esitetty riittänee osoittamaan sen sinänsäkin hyvin ymmärrettävän tosiasian, että itämerensuomalaiset ovat jo varhain olleet aktiivisesti kiinnostuneita etenkin riistataloudellisesti arvokkaiden lintujen vuodenajoittaisesta joukkoliikehdinnästä ja myös siltä pohjalta tulleet abstrahoineeksi eräitä ilmansuuntatermejä.⁶ Näihin kuuluu siis myös onomatopoeettislähtöinen suomen *kaakko*, jossa miltei foneettisen tarkkana yhä kaikuu saksalaisen biologin puolisen vuosisataa sitten litteroima kaakkurin »matala nariseva huuto»: *ga ga gak, gak gak...*

*

Kun yllä oleva jo oli kirjoitettuna, sain Helsingin yliopiston suomen kielen laitoksessa nähdäkseni professori Martti Rapolan oppilaan J. Rönneikön v. 1938 valmistuneen käsikirjoituksen »Ilmansuuntien nimistö suomen kielessä». Siinä esitetään *kaakko* rinnastettavaksi vaihtoehdoisesti joko 1) Luulajan lapin verbiin *kūōka* 'leuchten, glänzen' ja erääseen Turjan lapin 'kalpeata' merkitsevään adjektiiviin sekä Norjan lapin substantiiviin *guovso* 'rusko, koi', jolloin *ka(a)kko*-sanan merkitykset olisivat lähtöisin siitä, että »aurinko nousee talvella siltä puolen taivasta» (rinnastus T. I. Itkosen, SUSA 32: 3, 1918, s. 70), tai 2) eräitä lintuja (*Gavia lumme*, *Colymbus arcticus*, *Podiceps cristatus*, *Strix*) tarkoittavaan *ka(a)kko*-sanueeseen. Toinen Rapolan oppilas Saara Antila v. 1952 valmistuneessa vastaavanlaisessa tutkielmassaan »Ilmansuuntien nimityksistä suomen murteissa» (säilytteillä samassa laitoksessa) maimitsee niin ikään nämä kaksi vaihtoehtoa, mutta ei ilmaise hänkään omaa kantaansa niiden suhteen. Akateemikko Erkki Itkoselta saamani suullisen tiedon mukaan T. I. Itkosen rinnastus edellyttää, että suomessa lyhytvokaali-

⁶ Välillisesti eräänlaista sanoisiko ornitologista kiinnostuneisuutta osoittaa tavallaan sekin, että kreikkalaisten, roomalaisten ja monien muiden indoeurooppalaisten »mäitö-tieksi» (*galaxias, via lactea, Milchstrasse, mlieñyi pul* jne.) nimeämällä, tähtitieteen nykyisin kaukoavaruuden »kierteissumuksi» luonnehtimalla himmeävaloisella vyöhykkeellä on itämerensuomalaiskielissä vanha yhteinen nimensä, jota edustavat suomen *linnunrata*, viron *linnutee(rada)* ja etelämurt. *tsirgutee* sekä Kettusen Livisches wörterbuchin mukaan liivin *lindäd-rada*.

nen ja yksinäis-k:llinen *kako* edustaisi alkuperäistä, vanhempaa äännekantaa. Edellä esittämäni aineisto viittaa kuitenkin selvästi siihen, että päinvastoin *kaakko*-asu on iältään vanhempi ja alkuperäinen. Tämä samoin kuin merkitykseikat rinnakkaistapauksineen varoittavat siis pitämästä rinnastusta lapin sanueeseen todennäköisenä.⁷

---

⁷ Lounaissuomalainen linnunnimi *kako* 'pöllö (Strix)', sekundaaristi myös adjektiivina 'hölmö, tyhmä', jolla on virossa vastine *kakk*, gen. *kaku*, Wiedemann 'Eule (besonders dörptsch)', Valdek Pall (toim.), Eesti-soome sõnaraamat (1972) 'öökull', lienee pidettävä erillään *ka(a)kko* 'kaakkuri' -pesyestä; kenties se kuuluu niihin suhteellisen myöhäisiin lounaissuomalais-virolaisiin sanastoyhtäläisyyksiin, joita olen käsitellyt SKS:n Suomi-sarjan n:o:ssa 101 (1943) s. 19—, Vir. 1960 s. 287— ja 1963 s. 227—. — Murteiden välisen ensi tavun vokaalikvantiteetin kahtalaisuudesta ks. viimeksi Martti Rapola, Suomen kielen äännehistorian luennot (SKS:n toim. 283, 1966, s. 389—392.

Kaakko als Name einer Himmelsrichtung

Lauri Hakulinen

Das etymologische Wörterbuch der finnischen Sprache (Lexica Societatis Fenno-ugricae 12: 1, hrs. Y. H. Toivonen, erschienen 1955) erwähnt beim Wort *kaakko* lediglich, dass es Entsprechungen im Estnischen besitzt, die eine Himmelsrichtung bezeichnen (das als karelische Entsprechung angeführte Wort ist im Karelischen Wörterbuch, Karjalan kielen sanakirja II, hrs. Pertti Virtaranta, nicht genannt). Im obigen Aufsatz werden Verbreitung, Bedeutungen und Lautformen des Wortes genauer behandelt; Verf. begründet seine Ansicht, wonach *kaakko* 'Südost' etymologisch zur selben Sippe gehört wie die ursprünglich onomatopoetischen Namen einiger Wasservögel aus der Familie der Taucher, z.B. fi. *kaakko*, *kaakka*, *kaakkuri*, *kakari* u.dgl. 'Sterntaucher, Gavia stellata' und estn. *kagar*, *kakar* u.dgl. 'Prachtaucher, Gavia arctica'. Auf die gleiche Weise haben sich z.B. fi. *lintu* u.a. 'Südwest', urspr. 'Vogel', karel. *otuš* 'Südwestwind', urspr. 'Waldvogel, Wildbret' zu Namen von Himmelsrichtungen entwickelt. Ein semantischer Parallellfall ist ferner griech. *ὄρνιθλας* 'Frühlingswind von Nord', 'Ost-südostwind' vom Stammwort *ὄρνις* 'Vogel'. *Kaakko* und dessen Synonyme fi. *kaakka*, *kaakkuri* usw., die den Taucher oder einen ver-

wandten Wasservogel bezeichneten, haben wie auch estn. *kagar*, *kakar* usw. ursprünglich den »tiefen, knarrenden Schrei« des diesbezüglichen Vogels nachgeahmt, den der deutsche Biologe A. J. Voigt in seinem »Excursionsbuch der Vogelstimmen« (Dresden 1906, S. 297) phonetisch so schilderte: *ga ga gak, gak gak* oder *gagagaga gagauw*. Verf. verweist auf den Artikel von H. Suolahti »Lintujen nimityksistä suomen kielessä [Über die Bezeichnungen der Vögel im Finnischen]« (Vir. 1906, S. 138—142). — Eine andere Erklärung für fi. *kaakko* 'Südost' stammt von T. I. Itkonen JSFOu 32: 3 (1918, S. 70), wo er das Wort vergleicht mit dem lulelappischen Verb für 'leuchten, glänzen' und dem norwegischlappischen Substantiv für 'Morgenröte'. Zwar lässt sich diese Zusammenstellung mit semantischen Parallelen stützen, lautlich würde sie jedoch nach dem heutigen Stand der Lappologie (einer mündlichen Mitteilung von Prof. Erkki Itkonen zufolge) voraussetzen, dass *kako* in den finnischen Südwestdialekten quantitativmässig die ursprüngliche und *kaakko* die sekundäre Lautgestalt vertritt; in Wirklichkeit ist jedoch offenbar das Gegenteil der Fall; die lange erste Silbe ist primär.

Osoite:
Adresse:

Tuulimäki 17
SF-00330 Helsinki 33